

«Շիրակի ուսուցիչների միություն» ԳԿ ՀԿ

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

*Թեմա՝ «Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում:
Հայաստանի խորհրդայնացումը»*

Վերապատրաստող՝ Կ. Ալեքսանյան

Վերապատրաստվող՝ Գ. Խնձրցյան

Առարկա՝ Պատմություն

Գ յ ու մ ր ի 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒՅՈՒՆ

Ներածություն

Գլուխ I. Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում

Գլուխ II. Թուրք-հայկական պատերազմը : Հայաստանի խորհրդայնացումը

Եզրակացություններ

Օգտագործված գրականության ցանկ

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության առանցքային էջերից մեկը խորհրդաքեմալական դաշինքի առանցքի կենտրոնում հայտնված Հայաստանի գոյության վերջին ամիսներն էին: Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի դաշինքը Հայաստանի անկախությանը հասցված ծանրագույն հարված էր, որի արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը մասնատվեց՝ բաժանվեց Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև:

Թեման արդիական է նաև մեր օրերում, քանի որ չնայած այն հետազոտված է, տրված են գնահատականներ, այնուհանդերձ այսօր էլ հայերը մարտահրավերներ են ստանում տարածաշրջանի հզոր տերություններից (Թուրքիա, Իրան Ռուսաստան) ինչպես նաև իրենց շահերը հետապնդող ԱՄՆ-ից, ԵՄ-ից և այլն:

Մեր օրերում էլ կապված միջազգային հարաբերությունների պարբերաբար լարումների հետ ուրվագծվում են դաշինքներ կամ շահեր, որոնք շոշափում են ՀՀ-ի թե՛ ինքնիշխանությունը, թե՛ անվտանգությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունը ելնելով իր աշխարհաքաղաքական դիրքից չի կարող շրջանցել և անմասն մնալ տարածաշրջանում կատարվող վայրիվերումների հետ, ինչը, անկասկած, թե դրական, թե բացասական կերպով է անդրադառնում Հայաստանի թե՛ ներքին թե՛ արտաքին քաղաքականության վրա:

Աշխատանքը շարադրելիս մեր առջև խնդիր ենք դրել վեր հանել և ներկայացնել հետևյալ հիմնահարցերը.

1. Խորհրդաքեմալական դաշինքը անխուսափելի էր, թե ոչ:
2. Հայաստանի Հանրապետությունը պատրաստ էր դիմագրվելու քեմալաբոլշևիկյան դաշինքին թե դատապարտված էր:

3. Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում կանխեց արդյոք **թուրքական** նոր կոտորածները, թե չհաջողվեց այն կասեցնել:

4. Արդյոք Հայաստանի խորհրդայնացումը անխուսափելի էր, թե ոչ:

Այս իմաստով հայոց նորագույն շրջանի պատմության վիճելի, քաղաքական գնահատականի տեսակետից պատմագիտական բարդ ու իրարամերժ հիմնահարցերից են մերժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող 1920-ականթվականների պատմագիտական քննությունը: Միաժամանակ փաստենք, որ թե և

այդ ժամանակաշրջանի պատմության շուրջ ստեղծվել են բավականաչափ, հաճախ հակասական գնահատականներով հարուստ աշխատություններ, սակայն պատմագիտականառումով և ինչօրսդրանքի արկեղածչափով չեն վերլուծվել և ոգնահատվել Քննության առնվող վերոհիշյալ ժամանակաշրջանը պատմագիտական վերլուծության ենթարկելու համար դրանց շուրջ ստեղծված գրականությունը կարելի է խմբավորել երեք մասի՝ խորհրդային, սփյուռքահայ և հետխորհրդային: Այդ պայմանագրերի մասին խորհրդային և նշխորհրդային (սփյուռքի) հեղինակներ ի կողմից բավականաչափ գրվել է, հետխորհրդային վերջին 10-15 տարիներին և սայդ մասին դարձյալ գրվում է, որովհետև նույն վարտադրված, անարդար այդ ժամանակաշրջանում կնքված պայմանագրերը վերագնահատման ու վերաիմաստավորման կարիք ունեն:

Խորհրդային տարիներին այդ ժամանակաշրջանին ամենից ավելի հանգամանորեն անդրադարձել են Բ. Բորյանը, Ջ. Կիրակոսյանը, Գ. Գալոյանը, Է. Ջոհրաբյանը, Ա. Եսայանը, Մ. Արզումանյանը, Ս. Ալիխանյանը և ուրիշներ, սփյուռքից՝ դաշնակցական գործիչներ՝ Ս. Վրացյանը, Ալ. Խատիսյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ), Գ. Լազյանը, Շ. Նաթալին, Ջ. Մսրրյանը և ուրիշներ, իսկ հետխորհրդային շրջանում՝ Լ. Խուրշուդյանը, Հր. Միմոնյանը, Գ. Գալոյանը, Վլ. Ղազախեցյանը, Է. Ջոհրաբյանը, Ե. Սարգսյանը, Կ. Սարգսյանը, Հ. Ազատյանը, Ռ. Ղազանջյանը, Կ. Խաչատրյանը, Կ. Ալեքսանյան և ուրիշներ:

**ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական կոալիցիայի պարտությունից հետո, Անտանտը սկսեց աշխարհին որ վերաբաժանումը: Պարտվող պետություններից էր նաև Թուրքիան:

Աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան կործանումից փրկելու համար Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում 1919 թվականի կեսերից սկսվել էր թուրքական ազգայնական (միլլի) միջարժում, որը հաճախ նրա ղեկավար, գեներալ Մուստաֆա Քեմալի անունով կոչում ենք քեմալական: Ի դեպ Մուստաֆա Քեմալին անվանել են Քեմալ Աթաթուրք: Նա իր անվանումը ստացել է մաթեմատիկայի բնագավառում ունեցած հաջողությունների համար, ինչը նշանակում է որևիցե բնագավառում «Կատարելություն»: Մուսթաֆա Քեմալը իր այդ ազգանունը ստացել է իր խորհրդական հայտնի հայ լեզվաբան Հակոբ Մարթայանի

խորհրդով¹ Այդ շարժմանն պատակներ պայքարել Անտանտի երկրների դեմ՝ պահպանելու Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Այդ շարժումն իր սուր ծայրով ուղղված էր նաև Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների դեմ:

1919 թվականից աստիճանաբար Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը իր ձեռքում կենտրոնացրեց Մուստաֆա Քեմալը, որի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը Հայաստանի Հանրապետության ոչնչացումն էր: Հրապարակայնորեն մերժելով պանթուրքիզմը Քեմալը իր բոլոր ջանքերը լարեց այդ գաղափարախոսության կենսագործման հիմնական պայմաններից մեկի՝ հայկական պատնեշի ոչնչացման համար²:

1920 թվականի ապրիլի 23-ին Անկարայում բացվում է Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովը, որը ստեղծում է կառավարություն՝ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ:

Քեմալականները դեռևս Էրզրումի (1919 թվականի հուլիսի 10-23) և Սվազի (1919 թվականի սեպտեմբերի 4-12) կոնգրեսներում մշակել էին իրենց ազգային ծրագիրը, որի հիմնական սկզբունքները հրատարակվել են վերոհիշյալ կոնգրեսներում ընդունված որոշումների և մանիֆեստների ձևով:

¹Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Երևան., 2011 էջ 165:

²Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը, 1920 թ., Երևան. 2002, էջ 7:

Մանիֆեստի առաջին կետում նորից նշվում է, որ Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրության անբաժանելի մասն է: Էրզրումի և Սվազի կոնգրեսների որոշումների ու մանիֆեստների սկզբունքային դրույթների հիման վրա կազմում է մի ամփոփիչ փաստաթուղթ, որը «Ազգային ուխտ» անունով Թուրքիայի խորհրդարանի կողմից ընդունվեց 1920թվականի հունվարի 28-ին: Այն քեմալական Թուրքիայի ազգային քաղաքականության ծրագիրն էր, որում Հայաստանի հետ առնչվող հարցերը գրավում էին առանցքային տեղ:

Քեմալական Թուրքիան «Ազգային ուխտով» հայտնում էր աշխարհին, որ Արևմտյան Հայաստանը Կարսի Արդահանի և Բաթումի շրջանները Թուրքիայի անբաժան մաս են կազմում և ոչ մի թիզ հող չի զիջվի հայերին և թույլ չի տրվի այդ տարածքում ստեղծել Հայկական տերություն:

Հարց է առաջանում բավարարվում է արդյոք Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանով, թե պետք է շարունակեր իր նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ դա Թուրքիայի նվազագույն ծրագիրն էր, կար նաև առավելագույն ծրագիր՝ ամբողջ Անդրկովկասի կամ նրա մի շարք կարևորագույն շրջանների գրավումը:

Քեմալին հայտնի էր, որ Ռուսաստանը ևս ունի Անդրկովկասը նվաճելու ծրագիր: Ռուսաստանի ակտիվության դեպքում քեմալը բնականաբար կհամաձայնվեր Անդրկովկասի մասնատմանը: Ստեղծված պատմական իրավիճակում, երբ անողորմ պայքար էր ընթանում արևմուտքի և խորհրդային Ռուսաստանի միջև, պարզ էր, որ Թուրքիայի ճակատագիրը անխզելիորոն կապված էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ³:

Քեմալը լավ էր հասկանում, որ նման պայմաններում առանց Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության հնարավոր չի լինի օգնության հասնել Արևմտյան տերությունների դեմ մղվող պայքարում և պարտության մատնել Հայաստանին: Այդ պատճառով էլ նա ուղիներ էր որոնում Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա ղեկավար Լենինի հետ կապեր հաստատելու համար:

Քեմալը Լենինին առաջարկում էր Անդրկովկասը բաժանել Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև: Համաձայն այդ ծրագրի Ռուսաստանը պետք է գրավեր Վրաստանը, իսկ Թուրքիան Հայաստանը և որպես զիջման համար փոխհատուցում Քեմալը

---

³Նույնտեղում, էջ 13:

առաջարկում էր ստիպել Ադրբեջանին մտնելու Ռուսաստանի կազմի մեջ՝ հույս ունենալով, որ այդ տարածքի հետ ստանալը հետագայում դժվար չի լինի:

ԳԼՈՒԽ II ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆՊԱՏԵՐԱԶՍԸՆՎՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Սեպտեմբերի 28-ին Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվեց Հայաստանի վրա: Սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Հայկական բանակը պատերազմի հենց առաջին օրերից դրսևորեց լուրջ պատերազմ մղելու անընդունակություն: Թուրքական բանակը սեպտեմբերի 29-ին գրավեց Սարիղամիշը, իսկ 30-ին՝ Մերդենեկը և Կադզվանը: Բանակը խուճապի մեջ էր: Այդ տարածքների մեծ մասը թշնամին գրավեց առանց կրակոցի: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ թուրք-հայկական պատերազմը սկսվել էր ավելի վաղ, հունիս ամսից: Սակայն այդ ժամանակահատվածում պատերազմն ուներ սահմանային ընդհարումների և առանձին բնակավայրերի ու ռազմավարական դիրքերի համար մղվող սահմանափակ մարտերի բնույթ: Այդ շրջանում Թուրքիան հետապնդում էր մասնակի նպատակներ: Սեպտեմբերի 28-ին թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա լայնածավալ պատերազմի սկիզբն էր նշանավորում, որը նպատակ էր հետապնդում ոչնչացնել նորաստեղծ հայ պետությունը և նրա հայ բնակչությանը :

Սեպտեմբերի 28-30-ի ռազմական անհաջողություններից հետո «Հայաստանի զորքերը,–գրում է Կ.Սասունին,–թողնելով սահմանային հեռավոր կետերը, կենտրոնացան Կարսի և անկե 20 կիլոմետր հեռու գտնվող և զինվորական նշանակություն ունեցող բարձրունքներու վրա»⁴:

Թուրքական զորքերը, գրավելով հիշյալ շրջանները, Քեմալի հրամանով դադարեցրին հարձակումը: Քեմալն այդ մասին գրում է. «Սեպտեմբերի 29-ին բանակը մտավ Սարիղամիշ: Մերդենեկը գրավվեց սեպտեմբերի 30-ին: Բայց որոշ նկատառումներով բանակը մեկ ամիս, այսինքն մինչև 1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ը մնաց Սարիղամիշ-Լալաօղլի գծում»: Ամրանալով այդ գծում, թուրքական բանակը, Քեմալի տեղեկության համաձայն, սպասում էր հետագա հրամանների:

---

⁴ՍասունիԿ., Հայ-թուրքականպատերազմը (1920-ին), Պեյրութ, 1969, էջ 50:

Սկսված պատերազմում, որի առաջին փուլն ըստ էության ուժերի հետախուզման բնույթ ու նպատակ ուներ, ձեռք բերելով առաջին լուրջ հաջողությունները, Քեմալը հոկտեմբերի 6-ին Մոսկվա՝ Բեքիր Սամի բեյին է ուղարկում հետևյալ հեռագիրը.«Հակառակ Հայաստանի դաշնակ կառավարության և նրան ենթարկվող հրոսախմբերի կողմից թե իրենց քաղաքացի և թե մեր հողերի վրա գտնվող իսլամ բնակչության հանդեպ գործադրված բռնություններին, մեր կողմ ապաստանած գաղթականների թշվառությանը և մեր փոքր ջոկատների դեմ կատարած տևական հարձակումներին, որոնք խիստ հուզման էին մատնում մեր մասնավորապես սահմանամերձ բնակչությանը, Մոսկվայի կառավարության պահանջի և պնդումների պատճառով հրաժարվել էինք ամառվա ընթացքում նրանց դեմ պատժական շարժում կատարելուց: Սակայն դաշնակները՝ չհրաժարվելով Համաձայնության տերությունների սադրանքների գործիք դառնալուց՝ արևմուտքում հույներին օգնություն ընձեռելու, արևելյան ճակատի մեր բանակը ուրիշ գոտիներում գործածելի չդարձնելու նպատակով մեր դեմ շարունակաբար հարձակումների մեջ են գտնվում և խուսափում մեզ հետ հաշտություն կնքելուց: Հենվելով Սևրում Ստամբուլի կառավարության ստորագրած դաշինքի տրամադրությունների վրա, նրանք առիթ են փնտրում գրավելու մեր արևելյան նահանգները, այս կերպով Համաձայնության պետությունների ազդեցության ու հովանավորության տակ ստեղծելով մի մեծ զանգված, որը կոչված է Թուրքիայի դեմ Կովկասում, Արևելյան Անատոլիայում և Իրանում խաղալ այն դերը, ինչը Հունաստանը՝ Ռումելիայում (Եվրոպական Թուրքիա) և Արևմտյան Անատոլիայում, ուստի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը պարտավորված է դեռ բոլորովին ձմեռը չհասած մի դաս տալ դաշնակներին և ոչնչացնել նրանց նվաճողական հույսերը: Մենք հույս ունենք, որ դաշնակների պարտությունից հետո հայ ազգը նահանջելու է դեպի բանականության սահմանները և Հայաստանում գործի գլուխ է գալու ժամանակների պահանջները և Խորհրդային Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև եղած հարաբերությունները գիտակցող մի կառավարություն, այս խնդրում սպասում ենք նաև Մոսկվայի կառավարության աջակցությունը»:

Այս փաստաթուղթը չափազանց հետաքրքիր է Թուրքիայի և Ռուսաստանի հետագա քաղաքականության ուսումնասիրության տեսանկյանից:

Քեմալն այդ փաստաթղթում առաջ է քաշում մի քանի կարևոր հարցեր, որոնք նա պետք է լուծեր բոլշևիկյան Ռուսաստանի համաձայնությամբ և աջակցությամբ:

Հեռագրում բարձրացված հարցերից կարևոր են հետևյալները.

1. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը որոշել էր դեռ ձմեռը չհասած դաս տալ դաշնակցությանը և «ոչնչացնել նրանց նվաճողական հույսերը»: Եթե նկատի ունենանք, որ այս հեռագիրը տրվել է հոկտեմբերի 6-ին, ապա պարզ կդառնա, որ Քեմալի համար սեպտեմբերի 28-30-ի ռազմական գործողություններն ունեին լոկ հետախուզական և դիվանագիտական նշանակություն՝ հայկական բանակի մարտունակությունը և ռուսական դիվանագիտության վերաբերմունքը պարզելու համար: Հասկանալի է, որ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը Սևրից կարող էր հրաժարվել միայն ջախջախիչ պարտությունից հետո: Իսկ հոկտեմբերի 6-ին այդպիսի պարտություն հայկական բանակը դեռ չէր կրել:

2. Քեմալական Թուրքիան որոշել էր պարտության մատնել հայկական բանակը, փոխել Հայաստանի կառավարությունը: Ընդ որում, Հայաստանում իշխանության գլուխ պետք է գար մի այնպիսի կառավարություն, որը գործեր «բանականության» սահմաններում և գիտակցեր Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների կարևորությունը: Հայաստանում նման դեր կարող էր կատարել միայն բոլշևիկյան կառավարությունը, այն էլ, հասկանալի է, խորհրդայնացված Հայաստանում:

3. Թուրքիան իր վրա վերցնելով Հայաստանին պարտության մատնելու խնդիրը, միաժամանակ, խնդրում էր Ռուսաստանի կառավարությունից աջակցել իրեն այդ երկրում վերոհիշյալ խնդիրները կատարող, հեզ ու հլու կառավարություն ստեղծելու գործում:

Հղելով այս հեռագիրը, քեմալը սպասում էր Ռուսաստանի առաջարկներին: Հասկանալի է, որ Թուրքիան ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակի պատճառով երբեք չպիտի համարձակվեր լայնածավալ պատերազմ սկսել Հայաստանի Հանրապետության դեմ, առանց նախապես փոխհամաձայնության գալու Ռուսաստանի հետ:

Բայց, մինչ այդ, տեղի էին ունենում իրադարձություններ, որոնց քննարկումը անհրաժեշտ է հիմնահարցը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

Համոզվելով, որ պաշտոնական Ռուսաստանը, Թուրքիայի կողմից հայկական տարածքների գրավման կապակցությամբ բավարարվում է լոկ դիվանագիտական հայտարարություններով, որ գրեթե նույնանման դիրք են գրավում նաև Արևմտյան տերությունները, Քեմալը վճռականորեն մերժում է Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներից

Հայաստանի Հանրապետությանը որոշ տարածքներ տալու Չիչերինի պահանջը և որոշում շարունակել սկսված պատերազմը:

Իրավիճակը Թուրքիայի համար բարենպաստ էր: Հայկական բանակը մարտունակ չէր, ինչը լիովին բացահայտվեց պատերազմի առաջին օրերին: Արևմտյան տերությունները, որոնք իրենց ծրագրերը ցանկանում էին իրականացնել հայկական բանակի միջոցով, համոզվելով վերջինիս անմարտունակության մեջ, ձեռք քաշեցին Հայաստանից և սկսեցին աղիներ որոնել Թուրքիայի հետ լեզու գտնելու համար: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա վերջինս, իր հերթին, տեսնելով Արևմուտքի գործոնի բացակայությունը Հայաստանի ճակատագրի հարցում և հայկական բանակի անմարտունակությունը, որոշում է Թուրքիային թույլ տալ շարունակելու պատերազմը, նրան որպես վարձատրություն թողնել Կարսի ու Արդահանի շրջանները, ռազմական գործողությունների ծանր պայմաններում հանդես գալ «ազատարարի» դերում, գրավել և խորհրդայնացնել Հայաստանը: Ռուսաստանը սպասում էր Հայաստան մտնելու հարմար պահի, իսկ այդ պահը պետք է ստեղծեր Թուրքիան:

Քեմալականները շատ լավ էին հասկանում, թե ինչպիսի հեռագնա նպատակներ է հետապնդում Ռուսաստանը: Քուրթայը գրում է. «Մոսկվայի միակ ցանկությունն այն էր, որ Հայաստանը «ծնկի գա» և «հանձնվի» իրեն: Թուրքական հաղթանակն այս առիթը տվել էր նրան: Նրանք, յուրահատուկ խորամանկությամբ և կեղծավորությամբ, կարողացան օգտվել լայս առիթից»:

Քեմալի համար պարզ էր դառնում, որ Ռուսաստանը շարունակվող պատերազմի պայմաններում գնում է դեպի Հայաստանի խորհրդայնացման ծրագրի իրականացմանը: Ուրեմն, Ռուսաստանին ձեռնտու էր, որպեսզի պատերազմական վիճակը շարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ Հայաստանը ծնկի չի եկել: Կովկասին ծանոթ գործիչները շատ լավ գիտեին, որ Քաղբյուրոյի հոկտեմբերի 14-ի որոշումը կարող է կենսագործվել միայն Հայաստանի դեմ մղվող պատերազմի պայմաններում: Սա անվիճելի ճշմարտություն է:

Ռուսաստանի նման քաղաքականությունն ավելի էր ուժեղացնում Քեմալի դիրքերը և բարենպաստ պայմաններ ստեղծում բոլշևիկներից նոր զիջումներ կորզելու համար:

Ռազմադաշտում պարտված Հայաստանը դատապարտված էր հանձնվելու Թուրքիայի ողորմածությանը, իսկ հայ ժողովուրդը շատ լավ գիտեր, թե դա ինչ է նշանակում: Արևմուտքը գործնականորեն գոյություն չունեւր, իսկ ռուսական զորքերը,

գրավելով վիճեփ տարածքները, հարմար պահի էին սպասում Հայաստան մտնելու և երկիրը խորհրդայնացնելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունն իր գոյության հարցը պետք է լուծեր միայնակ: Հայրենիքը վտանգի մեջ էր: «Երբ հայ զինվորները ստիպվեցանտեղի տալ իրենց առաջին դիրքերին, և թուրքերը մտան Սաբիղամիշ, Օլթի, Մերդենեկ և Կաղզվան, թե կառավարությունը և թե՛ հայ ժողովուրդը նոր զգաց, որ հայրենիքը վտանգի մեջ էր»⁵– գրում է Կ. Սասունին:

Հայաստանի կառավարությունը և բանակի հրամանատարությունն այն կարծիքին էին, որ սեպտեմբերի 29-30-ի խուճապային նահանջը մասնակի երևույթ է եղել և չի բնորոշում հայոց բանակի մարտունակությունը:

Այդ կարճ ժամանակում Հայաստանի կառավարությունը և բանակի հրամանատարությունը հասցրել էին համալրել, վերադասավորել ուժերը և բանակին հրամայված էր հոկտեմբերի 14-ին ամբողջ ճակատով հարձակում սկսել կորցրածը հետ բերելու համար: Այդ հաղթանակը պետք է վերջ դներ բանակի խուճապային տրամադրություններին, բարձրացներ նրա մարտական ոգին, առանց որի պատերազմն անխուսափելիորեն կավարտվեր հայերի ծանր պարտությամբ: Բոլոր քաղաքական կուսակցությունները, հոգևորականությունը, քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունները, ամբողջ հայ ժողովուրդը միակամ համախմբվեցին Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության շուրջը՝ երկիրը թուրքական հարձակումից փրկելու համար: Պահի ճակատագրական լինելըհասկանում էին բոլորը: Ներքին տարաձայնությունները ժամանակավորապես մի կողմ էին թողնվել: Այս ընդհանուր հունով չէր գնում միայն հայկումկուսը:

Բախտորոշ ճակատամարտը սկսվեց հոկտեմբերի 14-ի առավոտյան, երեկոյան 8-ի կողմերն ամեն ինչ ավարտված էր. հայկական բանակը պարտություն էր կրել:

Հայոց բանակի հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը, որի հետ այնքան մեծ հույսեր էին կապել կառավարությանն ու ժողովուրդը, վերջացավ անհաջողությամբ: Ճակատամարտի ավարտից անմիջապես հետո հրամանատար Սիլիկյանն արցունքոտ աչքերով Կ. Սասունուն ասել է. «Սիրելիս, Կարսը վտանգի մեջ է...»: «Ուրեմն,– գրում է Սասունին,–հոկտեմբերի 14-ի այնքան անձնավստահությամբ սկսված

⁵ՍասունիԿ., նշվ. աշխ., էջ 49-50:

հարձակողականը ձախողված էր և այնպիսի ձևով մը, որ Կարսի բերդն ալ վտանգի կենթարկվեր»⁶:

Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ձախողումից հետո պարզ դարձավ, որ պատերազմի ճակատագիրը կանխորոշված է: Հայաստանի երիտասարդ բանակը պատմության քննությունը չբռնեց: Քաղցած և վատ զինված հայ ժողովուրդը 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերում փայլուն հաղթանակներ տարավ և հետ շարտեց թուրքական զորքերին: Հիանալի զինված. հանդերձավորված ու կուշտ հայոց բանակը 1920 թվականին չկարողացավ հայրենիքի նկատմամբ իր պարտքը կատարել:

Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը պետք է շտապ այլ ուղիներ որոներ հայոց պետականությունը և ժողովրդին փրկելու համար:

Հայոց բանակի հոկտեմբերի 14-ի անհաջող հակահարձակումից հետո, մինչև հոկտեմբերի 24-ը, ռազմաճակատում տեղի էին ունենում դիրքային կռիվներ:

Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց Իգդիրի ուղղությամբ, իսկ 28-ին անցավ ընդհանուր հարձակման:

Սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմի երկրորդ փուլը, որի նպատակը Հայաստանի Հանրապետության ոչնչացումը:

Հոկտեմբերի 30-ին ընկնում է Կարսը: Դեպքերին քաջատեղյակ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը գրում է. «Կարսի անկումը առաջ բերավ հուսահատություն և խուճապ ոչ միայն զորքին, այլև ժողովրդին լայն խավերուն մեջ... Բոլորն ալկ՝ զգային պարտությունը: Վերջին ուժերն էր հավաքած կառավարությունը-կամավորական շարժում-փրկելու համար կացությունը, բայց անօգուտ: Այդ ատենները Ալեքսանդրապոլի մեջ գտնվող կառավարության անդամները, խորհրդարանի անդամները, ինչպես նաև հրամանատարական կազմը կը հայտնեն Երևանի կառավարության թե՛ պատերազմը շարունակել անօգուտ է և պետք է բանակցությունները սկսիլ թուրքերու հետ՝ որոշ եզրակացության գալու համար»:

Բայց դա հետևանքն էր: Հարցը նրանում է, որ Կարսը հանձնվել էր գրեթե առանց կռվի: Խատիսյանը գրում է. «որ թուրքերը քաղաք էին մտած գրեթե առանց զնդակ արձակելու: Կարսը պահպանող զորքերու բարոյալքումը կատարյալ էր»⁷:

---

⁶Նույնտեղում, էջ 74:

⁷Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումնուզարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 279:

Խատիսյանն այնուհետև շարունակում է. «Կարսի անկումը ամեն տեսակետե սարսափելի աղետ եղավ: Իսկապես, այդ օրեն սկսած՝ Հայաստանի անկախության օրերը հաշված էին: Հաշված էին այն պատճառով, որ զինվորական ուժն այլևս դադարած էր պաշտպան հանդիսանալ Հայաստանի Հանրապետությանը»⁸:

Հայոց բանակը քննություն չբռնեց և թուրք-հայկական պատերազմում ծանր պարտություն կրեց:

Թուրքական կառավարությունը, հասնելով իր նպատակին, ցանկանալով կանխել Ռուսաստանի միջամտությունը, նոյեմբերի 2-ին հաշտության առաջարկով դիմեց Հայաստանի կառավարությանը, որը Երևանում ստացվեց նոյեմբերի 5-ին:

Այդ հեռագրից անկախ, Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 3-ին դիմում է Անկարայի կառավարությանը՝ առաջարկելով բանակցություններ սկսել զինադադարի և հաշտության համար: Առաջարկը թուրքական հրամանատարությանն է հանձնվում նոյեմբերի 5-ին:

Թուրքական կառավարության զինադադարի առաջարկին Հայաստանի կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը:

Նոյեմբերի 6-ին Կարաբեքիրն առաջարկեց զինադադարի հետևյալ պայմանները

«1. Այժմ Արփաչայից արևմուտք գտնվող հայ զորամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով Արփաչայից առնվազն 15 կիլոմետր դեպի արևելք պետք է քաշվեն:

2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը չպիտի գրավվի, միայն թե բերդը և կայարանը մեր կողմից զինվորական գրավման տակ պետք է առնվեն: Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովությունը, կարգի պահպանության տակ գտնվելը Ալեքսանդրապոլի բնակչության պետք է հանձնվի:

3. Ի նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլն ունի մեծ նշանակություն, որպես Թիֆլիս-Երևան երկաթուղու միացման կետ, արգելք չպետք է լինել, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանը, տաճիկ բանակի վստահության համար, գրավվի զորամասերի կողմից:

4. Զինադադարի տևողության միջոցին՝ տաճկական զորքերի վրա ոչ մի կողմից և ոչ մի պատրվակի տակ հարձակում չպետք է արվի և կրակ չպետք է բացվի:

---

⁸Նույն տեղում, էջ 280:

5. Վերի հոդվածները վաղը (7 նոյեմբերի 1920 թվականի), կեսօրից հետո, մինչև ժամը 5-ը, ամբողջապես գործադրել և Արփաչայի արևմուտքը գտնված հողամասը և Ալեքսանդրապոլը հիշված կեսօրից առաջ մինչև ժամը 10-ը ամբողջապես պարպել»⁹:

Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց Կարաբեքիրի առաջարկները, որոնք իրագործվեցին նոյեմբերի 7-ին: Նույն օրը թուրքական զորքերը մտան Ալեքսանդրապոլ: Հայկական զորքերի մի մասը նահանջեց դեպի Ջաջուռ, մյուս մասը՝ դեպի Ադին: Սակայն, համաձայն Ջեմալ Քութայի, Կարսի գրավումից հետո, հետագա ծրագրերի կապակցությամբ, Քեմալի և Կարաբեքիրի միջև առաջացան լուրջ տարաձայնություններ: Կարաբեքիրը ցանկանում էր մի կողմից խորանալ դեպի Հայաստանի խորքերը, մյուս կողմից՝ գրավել նաև Բաթումի մարզը:

Նոյեմբերի 8-ին Կարաբեքիրը ներկայացնում է զինադադարի նոր՝ ավելի ծանր պայմաններ: Կարաբեքիրն այդ քայլը բացատրեց նրանով, որ իբր զինադադարի առաջին փաստաթուղթը ներկայացվել է իր, իսկ երկրորդը՝ Անկարայի կողմից: Սակայն հարցը նրանում է, որ Կարաբեքիրը պարզապես որոշել էր օգտվել ստեղծված բարենպաստ իրավիճակից, Հայաստանի կառավարությանը ներկայացնել ավելի ծանր պայմաններ և, վերջինիս չհամաձայնելու դեպքում, շարունակել ռազմական գործողություններն ու գրավել ամբողջ Հայաստանը:

Հայաստանի կառավարությունը մերժեց զինադադարի նոր պայմանները: Նոյեմբերի 10-ին Հայաստանի կառավարությունը Կարաբեքիրին առաջարկեց Ալեքսանդրապոլում հրավիրել խաղաղության խորհրդաժողով՝ նոյեմբերի 7-ի պայմանների հիման վրա: Նույն օրը Կարաբեքիրը պատասխանում է. «Քանի որ Հայաստանի կառավարությունը չ'ընդունիր էնկյուրիի կառավարության պայմանները, ան ստիպված է վերսկսիլ պատերազմական գործողությունները»¹⁰:

Նոյեմբերի 11-ին պատերազմը վերսկսվեց: Թուրքական բանակը սկսեց իր հարձակումը: Հայկական բանակը, անընդունակ գտնվելով կանգնեցնելու թուրքերի հարձակումը, նահանջում էր, նորանոր տարածքներ թողնելով թշնամուն:

Այսպիսով, եթե Կարաբեքիրը զինադադարի նոյեմբերի 8-ի ծանր պայմաններով նպատակ էր հետապնդում գրավել ամբողջ Հայաստանը, ապա իրենից անկախ, օբյեկտիվորեն, հայոց բանակի համար էլ հնարավորություն էր ստեղծում մեկ անգամ ևս

⁹ՎրացյանՍ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 482:

¹⁰ԽատիսյանԱլ., նշվ. աշխ., էջ 283:

ցուցաբերել 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի հրաշքը: Սակայն հայոց բանակը չկովեց, հրաշքը տեղի չունեցավ:

Հայաստանը պարտված էր, պետականության կործանումը՝ օրերի հարց:

Հայկական բանակի նոյեմբերի 11-15-ի ընթացքում կրած պարտությունները Հայաստանի կառավարությանը բերեցին այն վերջնական եզրահանգման, որ պետք է շուտափույթ դիմել թշնամուն՝ ընդունելով զինադադարի ծանր պայմանները: Նոյեմբերի 16-ին կառավարությունը նորից քննեց հաշտության խնդիրը և որոշեց ընդունել թուրքերի առաջարկած ծանր պայմանները: Ալեքսանդրապոլում բանակցություններ վարելու համար ստեղծվեց պատվիրակություն հետևյալ կազմով. Ա. Խատիսյան (նախագահ), նախարար Ա. Գյոդխանդանյան, Կարսի նահանգապետ Ատ. Ղորղանյան, խորհրդարանի անդամներ Վ. Մինախորյան և Լ. Ջարաֆյան:

Ա. Խատիսյանը գրում է. «Ընդունելով կառավարության առաջարկը՝ թուրքերի հետ հաշտության բանակցություններ վարելու մասին՝ ես նպատակ ունեի նախ և առաջ պարզել, թե ինչպիսի աջակցություն կրնա սպասել Հայաստանը Դաշնակիցներեն, այսինքն՝ Անգլիայեն, Ֆրանսիայեն և Իտալիայեն: Ասոր համար պետք էր երթալ Թիֆլիս: Նոյեմբերի 17-ին գիշերվա ժամը 2-ին ՀՀ Կառավարությունը համաձայնություն տուավ իմ տեսակետին, և նոյեմբերի 18-ին առավոտյան ժամը 6-ին ես մեկնեցա Թիֆլիս»¹¹:

Խատիսյանը նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսում հանդիպում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Հունաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչների հետ: Վրաստանի կառավարությունն իրեն չեզոք էր հայտարարել: Հունաստանի կառավարությունը բավարարվեց իր համակրությունն արտահայտելով: Անգլիական կառավարությունը Լորդ Քերզոնի հեռագրով հայերին խորհուրդ էր տալիս, որ «ավելի լավ է հաշտվել թուրքերի հետ քան թե Սովետների», «քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը անկասկած կլինի ավելի վատ ելք»: Խատիսյանը ճիշտ է նկատում, որ այդ խորհուրդը թելադրված էր Անգլիայի շահերից: Ֆրանսիան և Իտալիան «համակրություն հայտնեցին, բայց ոչնչով օգնել չէին կրնար կամ չէին ուզեր»¹²:

Ա. Ահարոնյանի օգնության մասին անմիջական խնդրանքը Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին նույնպես մերժվում է:

¹¹ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 288:

¹² Նույնտեղում, էջ 290-291:

Ա. Խատիսյանն այսպես է բնութագրում իրավիճակը. «Ես քայլ առ քայլ և օրը օրին ուսումնասիրած եմ արտաքին քաղաքականության բոլոր ազդեցությունները և փաստերը: Ես եկած եմ այն անխախտ համոզման, որ Դաշնակիցները լքեցին Հայաստանը, որ թուրքերը ասկե լայնորեն օգտուեցան, բայց թուրքերու գլխավոր զինակիցները բաշխիկներն էին, որ ոյժ և հնարավորություն տվին թուրքերուն հարձակվելու Հայաստանի վրա: Այդ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նույնպես, որ իրար օգնելէ ետքը իրար մեջ բաժնեցին Հայաստանը: Եվ բոլշևիկները ըրին այդ ոչ թէ առանձին թշնամութենէն դեպի Հայաստանը, այլ դրդուած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականաթունէն, որուն համար անոնք պետք կը զգային շահելու թուրքերու բարեկամությունը՝ զոհաբերելով Հայաստանը»¹³:

Եվ այսպես, Արևմուտքը խաղից դուրս եկավ: Հայաստանը մնաց մենակ: Նրա ճակատագիրը պետք է տնօրինեին Թուրքիան և Ռուսաստանը:

Խատիսյանը, հույսը Արևմուտքից կտրելով, մեկնեց Ալեքսանդրապոլ որտեղ հաղթողը պետք է թելադրեր իր պայմանները:

Սակայն Ռուսաստանը ևս այս փուլում չափազանց ակտիվ գործունեություն ծավալեց իր ծրագրերը իրականացնելու նպատակով:

---

¹³ԽատիսյանԱլ., նշվ. աշխ., էջ 292-293:

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ապրեց բարդ ու հակասական ժամանակաշրջան:

Ազգային պետականության զարգացման արդի շրջանում հայ ժողովրդի շահերը պահանջում են որպեսզի հայոց պատմության բեկումնային շրջանը լուսաբանվի, մեկնաբանվի ժամանակի հիմնահարցերի լույսի ներքո:

Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիրը Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները առաջին հերթին կարևորում էին նախկին Ցարական Ռուսաստանի տարածքները վերամիավորելու տեսանկյունից, հարավային Կովկասը խորհրդայնացնելու և խորհրդային ազդեցության ոլորտում պահելու, Քեմալական Թուրքիայի հետ անմիջական հաղորդակցության ցամաքային կապը հաստատելու անհրաժեշտությամբ, համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությունը արևելքում տարածելու կարևորությամբ:

Քեմալա-բոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ուժգին հարվածների տակ 1920թվականի դեկտեմբերին դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

Ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակում Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դատապարտելի անգործության, Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած թուրքամեղ քաղաքականության արդյունքում Հայաստանի Խորհրդայնացումն անխուսափելի էր:

Հաշվի առնելով Ռուսաստանում 1918-1920թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները, 1919թ. Թուրքիայում սկիզբ առած քեմալական շարժումը, նրանց նպատակների միջև եղած ընդհանրությունները, իմպերիալիստական աշխարհի դեմ նրանց պայքարը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ խորհրդաքեմալական դաշինքը անխուսափելի էր:

Խորհրդային Հայաստանում իշխանության առաջին ամիսներին հայ բոլշևիկները մեխանիկորեն կրկնեցին Խորհրդային Ռուսաստանում բոլշևիկների կիրառած կառավարման ձևերը և փորձում էին իրականացնել նույն քաղաքականությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումով չլուծված մնացին սահմանային տարածքային խնդիրները: Հայ-թուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի

իշխանությունները շարունակում են կապել խորհրդա-քեմալական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ, այնկազմում էր արևելքում բոլշևիկների հեղափոխության առանցքը:

Ստանձնելով իշխանություն Հայաստանում հայ բոլշևիկները գիտակցում էին, որ երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելու գործընթացի հաջողությունը ամբողջությամ կախված էր լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից տրամադրվելիք սոցիալ-տնտեսական օգնության չափերից: Դա էին դիտում Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության կայացման ու գոյության միակ երաշխիքը:

Հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների պատմության վերոհիշյալ շրջանի ուսումնասիրման արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ ՀՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը որպես անկախ ու ինքնիշխան պետություններ շարունակում էին զարգացնել հարաբերությունները:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականությանցանկ

Սկզբնաղբյուրներ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

1. Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, 487 էջ:
2. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին՝ Նորագույն ժամանակաշրջան, գիրք առաջին (1918-1945 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, «Զանգակ-97» 2010, 800 էջ-24 ներդիր:
3. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 654 էջ:
4. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, 704 էջ:
5. Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պեյրութ, 1969, 218 էջ:
6. Քաջագնունի Հովհ., Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, 111 էջ:

Ուսումնասիրություններ

7. Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, 414 էջ:
8. Խաչատրյան Կ., Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920թ., Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, Երևան, 1997, թիվ 3, էջ 45-56:
9. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2007, 260 էջ:
10. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը, 1920 թ., Երևան. 2002, 315 էջ:
11. Ղազախեցյան Վլ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան., 2006, 564 էջ: